

ASUR BELGELERİNDE NEHİR ORDALİ RIVER ORDEAL IN THE ASSYRIAN DOCUMENTS

Faruk AKYÜZ

Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Samsun University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences,
Department of History

faruk.akyuz@samsun.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-1132-8653

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
2/2, Eylül - September 2020 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
www.oannesjournal.com
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **12.06.2020**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **29.07.2020**
Sayfa-Pages : **165 – 177.**

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: AKYÜZ, Faruk, “Asur Belgelerinde Nehir Ordali”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/2, Eylül 2020, ss. 165 – 177.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

2/2, Eylül - September 2020

165 – 177

Makale Türü: Araştırma Makalesi

ASUR BELGELERİNDE NEHİR ORDALI RIVER ORDEAL IN THE ASSYRIAN DOCUMENTS

Faruk AKYÜZ

Öz

Eski Mezopotamya’da önemli hukuki uygulamalardan biri olan Nehir Ordali ile Asur döneminde Kültepe belgelerinde, Orta Asur Kanununda ve Yeni Asur Döneminde karşılaşılmaktadır. Bu dönem belgelerinde nehir ordaline, cinayet, hırsızlık gibi suçların dışında Asur otoritesine karşı işlenen suçlarda da başvurulduğu görülmektedir. Suçun ispatlanmasının zor olduğu, şahitlerin bulunmadığı durumlarda zanlının kendisini aklaması için başvuru yöntemlerinden biri idi. *Sartinnu* ve *sukkallu*’nun nehir ordaline hükmedebilen kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Eski ve Orta Asur dönemlerine kısaca değinilerek Yeni Asur döneminde nehir ordali ile ilgili kayıtlar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Nehir Ordali, Yeni Asur Dönemi, Yargılama.

Abstract

River Ordeal, which is one of the important legal practices in Ancient Mesopotamia, is encountered in Kültepe documents, Middle Assyrian Law Code and Neo-Assyrian Period in the history of Assyria. In the documents, it is seen that the river ordeal against the Assyrian authority were also applied, apart from crimes such as murder and theft. It was one of the methods used to prove the suspect himself in cases where the crime was difficult to prove and witnesses were not available. It is understood that *sartinnu* and *sukkallu* are the officials who can make decision the river ordeal. In this study, the Old Assyrian and Middle Assyrian periods will be briefly mentioned but the Neo-Assyrian period, records on the river ordeal will be examined.

Keywords: River Ordeal, Neo-Assyrian Period, Judgment.

Giriş

Asur tarihinin her döneminde yargılamaların yapıldığı ve hukuki kararların alındığı çeşitli mercilerin bulunduğu anlaşılmakta ve Asurluların hukuk sistemine sâhip olduğu ve kanunnameler düzenledikleri bilinmektedir. Hukuki yargılamalar esnasında tanrılara da başvurulmaktaydı. Bu durum kimi zaman tanrılarının huzurunda yemin etme şeklinde görülmektedir. Diğer

bir tanrısal yargılama şekli ise nehir ordali idi. “Nehir ordali”¹, bir suçla itham edilen kişinin Nehir tanrısının² yargılamasıyla suçlu olup olmadığını tespit etmek için gerçekleştirilen bir uygulamaydı. Hemen her dönemde uygulanan nehir ordali ile ilk kez Eski Sumer döneminde (MÖ 2300’ler civarı) karşılaşılmaktadır.³ Nehir ordali Ur-Nammu Kanunu⁴, *ana ittišu* serisi⁵ ve Hammurabi Kanununda⁶ yer almaktadır. Kanunlar dışında Eski, Orta ve Yeni Asur, Eski, Orta ve Yeni Babil, Hitit, gibi hemen her dönemde ve Elam, Ugarit ve Nuzi metinlerinde görülmektedir. Fakat bu belgeler nehir ordalinin hangi nehirlerde ve nasıl uygulandığıyla ilgili detaylar vermez. Sadece, Yeni Babil kralı II. Nabukadnezar (MÖ 604-562) dönemine âit edebi bir metinden nehir ordalinin nerede uygulandığıyla alakalı bilgi elde edilmektedir. Metnin ilgili kısmında şu ifade yer almaktadır: “Yargılama, Babil yakınlarındaki Sippar kentinin yukarısında, Fırat nehri kıyısında yapılır.”⁷

Bu çalışmanın amacı ülkemizde birçok yayında değinilen “Nehir Ordali”⁸ hakkında, görece daha az değinilen Yeni Asur dönemindeki kayıtları tespit etmek ve genel olarak bir değerlendirmede bulunmaktır. Öncelikle Eski ve Orta Asur Dönemlerinde nehir ordali hususuna kısaca değinilecektir. Faist (2014) ve Frymer-Kensky (1979)’nin eserleri bu çalışmanın temel başvuru kaynaklarını oluşturmaktadır.

Eski ve Orta Asur Dönemi Belgelerinde Nehir Ordali

Asurlu vatandaşların nehir ordaliyle ilgili dâhil olduğu ilk yazılı belgeler Kültepe’den ele geçmiştir. Kültepe metinlerinde “*ana nârim alâkum, ana nârim nadânum, ana nârim şâlû*” (nehre gitmek, nehre vermek, nehre dalmak) şeklinde geçen bu uygulama birbirinin dublikatı olan iki tablet (*Kt n/k 504 / Kt 93k 145*)⁹, *Kt. 94/k 1153*¹⁰ ve yine birbirinin dublikatı olan *Kt. 94/k 1397*, *Kt. 94/k 1399* ve *Kt. 94/k 345* envanter numaralı belgelerde kaydedilmiştir.¹¹ Kültepe tabletlerinde nehir ordaliyle ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

“Karum şöyle dedi: “O (Aşşur-taklâku) hazır olsun (ve) tanrı Aşşur’un hançeri üzerine yemin etsin veya sizin şehrinizin bir yerlisi gibi nehre gitsin!”¹²

¹ Ülkemizde nehir ordali hakkındaki en kapsayıcı çalışmalar: Günbattı, C., 2000; Duymuş Florioti – Demirci, 2013; Öz, 2015’dir. Bu çalışmalarda Yeni Asur Dönemiyle ilgili hususlar yok veya yok denecek kadar azdır. Bu konuda uluslararası temel diğer çalışmalar ise, Frymer-Kensky, 1979; van Soldt, 2003-2005; Faist, 2014.

² Nehir tanrısı (Akk. ⁴Nāru). Nehirlerin kutsallığı, arındırma ve kötülüğü def etme gibi özellikleri sebebiyle birçok ritüelde nehre ilgili uygulamalara başvurulmuştur. Bkz. Dilek, 2019.

³ Frymer-Kensky, 1979: 61; van Soldt, 2003-2005: 124.

⁴ 10 ve 11. maddeler.

⁵ 1. madde.

⁶ 2, 129, 132, 133, 143 ve 155. maddeler.

⁷ Lafont, 2005: 203. Nehir ordalinin gerçekleştirildiği yer olarak Fırat nehrini işaret eden başka belgeler de mevcuttur. Bu konudaki bilgiler için bkz. Öz, 2015: 199-200.

⁸ Bazı çalışmalarda “Su Ordali” olarak da ifade edilmektedir. Fakat “Su” ile gerçekleştirilen “İçme Ordali” gibi başka uygulamalar (Kahya, 2017) nedeniyle Nehir Ordali ifadesinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

⁹ Michel – Garelli, 1996: 277-90; Günbattı, 2000: 73-88.

¹⁰ Larsen, 2007: 175.

¹¹ Kültepe Tabletlerinde nehir ordali ve diğer ordaller ile hukuki uygulamalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram – Kahya, 2018.

¹² Günbattı, 2000: 76 (*Kt n/k 504 (dub. Kt. 93/k 145)*).

“İssu-arik’in oğlu Şalim-Aşşur ve Harşa’nın oğlu Aşşuwanzi (ki onların hakkında) kral ve rabi sikkitim, Şalim-Aşşur’un kölesini/çalışanını nehir ordaline vermeler şeklinde hükmü verdi. Şalim-Aşşur ve Aşşuwan anlaştılar ve Anna’nın, Aşşur’un, kralın, rabi sikkitim Walişra’nın ve meselelerini halleden meslektaşlarının üzerine yemin ettiler.”¹³

“Harşumnuman şöyle söyledi: “Ben tabletimizde (kayıtlı) gümüşü Şalim-Aşşur(’a) tamamen ödedim. (Bu hususta) sizin için nehir ordali gerçekleştireceğim. Bu ifadeler üzerine kârum Kaniş hükmü bize verdi ve şahitliğimizi yaptık.”¹⁴

“Kârum Wahşuşana ana meclisi Ninaşsa’da nehre götördükleri adam hakkında hükmü verdi”¹⁵

İlk tabletteki “*şehrinizin bir yerlisi gibi*” sözünden nehir ordali’nin Anadolu’da da tatbik edilen bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ C. Günbattı, Anadolu’daki bu uygulamada Mezopotamya etkisi olmadığını, hukuk kuralları yazılı hale getirilmeden önce “Teamül Hukuku”nun unsurlarından biri olarak Anadolu’da önceden beri uygulandığını belirtmiştir.¹⁷ H. Duymuş ve G. Demirci ise Asurlular’ın örfi hukuk bağlamında bu uygulamayı Anadolu’ya getirdiklerini belirtmektedir.¹⁸ Fakat daha eski dönemlerde de görülen ve Kültepe tabletlerinde de karşılaştığımız bu uygulamayla ilgili Anadolu veya Asur’un nereden etkilendiği hususunda kesin bir çıkarım yapmak mümkün değildir.¹⁹ Kültepe’deki metne dönersek yukarıda verilen metnin devamında da “...onun yerine Aşşur’un hançeri üzerine biz yemin edelim.” ifadesi yer almaktadır. Burada tüccarların Aşşur-taklâku yerine yemin etmeyi önermesine rağmen, onun yerine nehre gitmeyi teklif etmedikleri görülmektedir. Suçlunun yerine bir başkasının nehre gitmeyi teklif etmemesi, tüccarların Nehir Ordali uygulamasındaki riski almak istememesiyle açıklanabilir. Ayrıca Mari mektuplarında görülen Nehir Ordaline suçlunun yerine bir başkasının gitmesi durumlarında çoğunlukla yakın akrabalık bağının olduğu göz ardı edilmemelidir. Burada ele alınan ikinci metinde ise nehre Salim-Aşşur’un kölesi (Kt 94/k 1153) Nehir Ordaline gönderilmek istenmiş fakat mesele yemin edilerek çözülmüştür. Belgede Salim-Aşşur’un kölesi, sahibinin yerine mi nehre gideceği yoksa kendisinin işlediği suçla ilgili mi nehre gideceği konusu net değildir.

Asurlu vatandaşların Nehir Ordali ile ilgili kaydedildikleri ilk örnekler Kültepe tabletlerinde yer almakta ve Asurlu tüccarların Anadolu kimselerle yaşadıkları sorunlarda Nehir Ordali ile karşılaştıkları görülmektedir. Orta Asur Dönemi Kanun maddeleri arasında bu uygulamanın yer alması en azından bahsi geçen dönemde kesin olarak Asur toplumunda bu uygulamaya

¹³ Bayram – Kahya, 2018: 84 (Kt 94/k 1153 (KT VI-a 197)).

¹⁴ Larsen, 2007: 179 vd. (Kt 94/k 1397 (dub. Kt 94/k 1399))

¹⁵ Bayram – Kahya, 2018: 85; Barjamovic, 2011: 328 (dipnot 1360), (Kt 94/k 345).

¹⁶ Günbattı’nın belirttiği gibi nehir ordalinin “Anadolu’ya özgü bir uygulama olduğu”nu söylemek doğru değildir. Günbattı, 2000: 85. “Şehrinizin bir yerlisi gibi” ifadesi belki de Nehir Ordalinin uygulama şekline yapılan bir gönderme olarak da düşünülebilir. Farklı coğrafya ve toplumlarda, uygulandığı nehir, zaman dilimi gibi bazı farklar olduğu aşîkârdır.

¹⁷ Günbattı, 2000: 86

¹⁸ Duymuş Florioti – Demirci, 2013: 38.

¹⁹ Asurluların sadece Anadolu’da kimselerle mahkemelik olduğu durumlarda nehre gitmekte olduğu görülmekte, kendi içlerindeki benzer durumlarda tanrı Aşşur’un hançeri huzurunda yemin etmekteydiler. Şimdiye kadar Asurluların kendi aralarındaki meselelerin çözümünde nehir ordali uyguladıklarına dair bir delil bulunmamaktadır.

başvurulduğunu gösterir. Kanun maddelerinin ilgili kısmı şu şekilde düzenlenmiştir:

Madde 17: “Eğer bir adam, bir adama “herkes senin karınla yatıyor” derse fakat şahidi yoksa anlaşma yapacaklar ve (iddia sahibiyle kadın) nehir ordaline gidecekler.²⁰

Madde 22: “... eğer adamın karısı şöyle derse ‘o benimle yattı’. Adam diğerine (kadının kocasına) zaten zararını ödediği için o nehir ordaline gidecek ve anlaşma olmayacaktır. Eğer nehir ordaline gitmeyi reddederse kadının kocası karısına ne yaptıysa ona da aynı muamele yapılacaktır.”²¹

Madde 24: “...eğer o (kadının evli olduğunu bildiğini) reddederse, o “bilmiyordum” diyecek ve nehir ordaline gidecekler. Eğer (bir başka) adamın karısını evinde tutan adam nehir ordalini reddederse(nehir ordalinden vazgeçerse) (12,600 shekel kalayın) üç katını verecek. Eğer karısı kendisinden ayrılan adam (kadının eşi), nehir ordalini reddederse o temizdir (fakat) nehir ordalinin bedelini/masrafını ödeyecek ...”

Orta Asur kanunlarında nehir ordali, bir iftira olup olmadığını kanıtlama amacıyla kullanılmıştır. Bu kapsamda, 17. maddede nehir ordali uygulamasında amaç suçun tespitidir. Şâhit bulunmadığı için iddia sahibi ile suçlanan kadına nehir ordali uygulanacaktır. Fakat uygulamanın yöntemi ve kim ya da kimlerin nehre dalacağı belirtilmemiştir. Muhtemelen, diğer dönemlerden bildiğimiz kadarıyla masumiyetini kanıtlamak zorunda olan kadının nehre dalmak zorunda olduğu söylenebilir. Diğer maddelerde de suçun tespiti amacıyla nehir ordali uygulaması yer alır ve hepsi zina ile ilgilidir.²²

Yeni Asur Döneminde Nehir Ordali

Eski ve Orta Asur Dönemlerine kıyasla Yeni Asur döneminde Nehir Ordaline başvurulduğunu gösteren daha fazla belge ele geçmiştir.²³ Nehir ordali ile ilgili bilgiler çoğunlukla mektuplardan ve mahkeme kayıtlarından elde edilmektedir. Fakat bunlardan bazıları hukuki sürecin geçmişi hakkında yeterince bilgi edinemeyecek kadar kırıktır. Bu dönemde nehir ordali için *hursân* ifadesi kullanılmakla birlikte nehir yargılamasından dönmek anlamındaki *hursân itûra* ifadesi sıkça kaydedilmiştir. Ordalden dönmek anlamındaki *hursân itûra* ifadesiyle ne kastedildiği hususunda bir görüş birliği bulunmamaktadır.²⁴ Çalışmamızda bu ifadeyi “nehir ordalini reddetmek” (suçu kabul etmek) olarak kabul edeceğiz.²⁵

Asur toplumunda nehir ordali kişisel meseleler, hırsızlık gibi durumlar dışında, Asur kralı veya Asur otoritesine karşı sadakatsizlik durumlarında

²⁰ Roth, 1995: 17, 22, 24;. Tosun – Yalvaç, 2002: 17, 22, 24.

²¹ Roth, 1995: 160; Tosun – Yalvaç, 2002: 248–249.

²² Hammurabi ve Ur-Nammu kanunlarında da nehir ordaline büyüclük ve zina ile ilgili durumlarda başvurulmaktadır. Orta Asur Kanunlarında 25. Madde de “nehre gitmeye zorlanmayacakları” ifadesi yer alır. Yukarıdaki kanun maddeleri hakkında diğer tartışmalar için bkz. Öz, 2015: 200–201.

²³ SAA 6 264; SAA 6 238:4; SAA 10 95:r4; SAA 18 125; Donbaz – Parpola, 2001, no:127, 312.; Radner, 2005: 41–68.

²⁴ Faist, 2014: 190.

²⁵ Kataja, 1987: 66; Postgate (1976: 60), bu durumu “mahkemenin bir kimseyi nehir ordaline göndererek, o kimsenin yemin etmeye ya da nehir ordalini gerçekleştirmeye hazır olup olmadığını ya da nehir ordalini kabul edip etmeyeceğini görerek dava hakkında bir karara varmak istemesi” şeklinde açıklamaktadır.

görülmektedir. Kendilerini Asur otoritesine karşı suçlanmış durumda bulanlar için masumiyetlerini kanıtlayabilecekleri en önemli uygulama nehir ordalidir. Nehir ordali suçlamanın kanıtlanmasının çok zor olduğu yani şahit veya görgü tanıklarının bulunmadığı durumlarda başvurulmuş bir uygulamaydı.²⁶ Babilli uzman Bēl-ušēzib tarafından Asarhaddon'a gönderilen mektupta Uruk valisi Hinnumu'nun krala karşı sadakatsiz davranışları rapor edilmektedir:

“Sonradan, baban (Sanherib) kral ona dedi: Sen, Elam kralına 10 savaş arabası [ve atlar] verdin. Hinnumu (şöyle) dedi: ‘Esir alındım ve Elam kralına teslim edildim.’ Hummuru'nun oğlu Uruklu [Bullu] baban kralın huzurunda onun [aleyhinde konuştu] ve nehir ordaline gönderildiler. Bullu ‘sen Elam kralına [10 savaş arabası] ve atlar verdin. Ur[uklular] seni teslim etmedi.’ Nehir ordaline gittiklerinde Bullu te[miz] çıktı, fakat Hinnumu (ordali) reddetti.”²⁷

Hinnumu'nun nehir ordalini reddetmesiyle suçluluğu ortaya çıkmıştır. Fakat yine de onun Uruk vâlisi konumunda olduğu bu mektuptan anlaşılmaktadır. Çünkü yukarıda bahsedilen olay Sanherib döneminde gerçekleşmiştir. Asarhaddon döneminde düzenlenen bu belgenin giriş kısmında “*Uruk’un liderliği sana ait.*”²⁸ ifadesi yer almaktadır. Asur otoritesine karşı işlenen suçla ilgili bir başka nehir ordali Bēl-iqiša²⁹ tarafından krala yazılan mektupta yer almaktadır.

“Başlangıçtan, kralım efendim beni yakaladığından beri efendim krala karşı suçum nedir? Kralım bana yazdı: ‘kalbin rahatladı mı?’ Benim efendim krala karşı hatam yoktur. ... “Kralımın ayaklarını öptüm, şimdi her şeyden düştüm. Bēl, Nabū (ve) Zarpanitu'ya senin tanrılarına yemin ederim kralıma karşı hatalı olmadığımı biliyorlar. Efendim beni hapse attı. Açlıktan ölüyorum. Senin tanrıların Bēl (ve) Nabū 9 gün ekmek yemediğimi (biliyor). Efendim kralın bana gönderdiği habere (gelince) hapis tutulduğumdan beri efendim kral böyle bir mesaj göndermedim. Nehir ordaline gideyim ya da balta kaldırılın, efendim kralıma karşı bir hatam yoktur.”³⁰

Bēl-iqiša'nın neyle suçlandığı bilinmemektedir fakat krala karşı işlediği düşünülen suç yüzünden hapse atıldığı anlaşılmaktadır. Bēl-iqiša suçsuzluğunu kanıtlamak için nehir ordaline gitmeyi talep etmektedir. Belgede kastedilen kişinin Gambulu kabilesi lideri Bēl-iqiša olduğu düşünülmektedir. O, MÖ 695 yılında Asur otoritesine karşı isyan etmiştir. Asur merkezi isyanın bastırılması için Uruk vâlisi Nabū-ušabši'yi onun üzerine göndermiştir.³¹ Son satırda geçen “balta kaldırılın” ifadesiyle nasıl bir ordal/uygulama kastedildiği anlaşılamamaktadır. Fakat bir kimsenin suçunu ya da masumiyetini tespit etmek için kullanılan bir uygulama olduğu düşünülebilir. Nehir ordalinin kaydedildiği diğer bir belge olan Bit-Amukāni kabilesi lideri Aia-zēru-qīša'nın annesi Humbuštu'ya yazdığı mektupta, Babil kralı Šamaš-šuma-ukīn'in Asur kralı Asurbanipal'e isyanında ona destek vermekle suçlandığını belirtmektedir.

“Onlar şimdi kralın huzurunda beni kötülüyorlar, (şöyle) söylüyorlar: ‘O Nabū-šezib ile Babil kralının dostudur, onlar baştan (beri) bu sözleri Babil kralıyla birlikte biliyorlar.’

²⁶ Faist, 2014: 197.

²⁷ SAA 18 125: r.8–15.

²⁸ SAA 18 125: 7'

²⁹ Bēl-iqiša hakkında detaylı bilgi için bakınız; PNA 1/I 315–16.

³⁰ SAA 21 111: 6–12, r.4–r.e.1.

³¹ ABL 269; PNA 1/I 315b, no 7.

Kral bana (bunu) sorduğunda durdum ve eğer bir şey duyduysam ve eğer bir şey biliyorduksam “nehre gideyim (ve) demir balta kaldırılsın.”³²

Aia-zēru-qīša suçsuzluğunu kanıtlamak için nehir ordaline gidebileceğini Asur kralına bildirerek bu konuda hiçbirşey bilmediği ve duymadığını ifade etmiştir. Mektubun devamında krala karşı sadakatini göstermek için düşündüklerini annesinin Asur kralına iletmesini istemektedir. Onun kaderinin tamamıyla annesinin çabasına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Aia-zēru-qīša'nın bu çabaları nehir ordaline gitme isteğinin kabul görmediği şeklinde yorumlanabilir. Asur otoritesiyle alakalı suçlar dışında şahıslar arasındaki meselelerde nehir ordaline daha fazla başvurulduğu özellikle hukuki belgelerden tespit edilebilmektedir. Bireysel suçlar içerisinde iki taraf için de Nehir Ordali istendiği durumlar da mevcuttu; Ninuāiu'nun evinden 5 ½ *mana* gümüşün çalınmasıyla ilgili bir davada *sartinnu* (baş yargıç) iki tarafa da nehir ordali uygulamak istemektedir. Tell-Halaf'tan ele geçen belgenin tercümesi şöyledir:

“[... Ninu]āiu. [...] o dedi: [...] benim evimden 5 ½ *mana* gümüş. [...] evimin soyulması. [...] *sartinnu* onlara nehir ordali (uygulanmasına) hükmetti. [...] ordal sebebiyle anlaşmaya vardılar.”³³

Hırsızlıkla ilgili davada *sartinnu*'nun nehir ordali uygulanmasına karar verdiği anlaşılır. Bu durum *sartinnu*'nun yanlış bir suçlama olmasından şüphelenmesi ya da bu durumun iki taraf üzerinde yaratacağı psikolojik baskıdan faydalanmak istenmesiyle açıklanabilir. Nitekim Ninuāiu ve sanık nehir ordalinin uygulanacağı alanda anlaşmaya vararak yargılamadan kaçmışlardır.³⁴ Faist, belgedeki ifadede Nehir Ordaline giden kişinin hırsızlığı gerçekleştiren kişi olmadığı ama hırsızlığı gerçekleştirenleri bildiğini ifade etmektedir.³⁵ Şahitler arasında bir de mahkeme memurunun (*ša pān dēnāte*)³⁶ bulunması, kararın tatbikinde onların rolünü gösteren önemli bir kanıttır.

Bir diğer belge cinayetle ilgilidir. Bēl-iqbi ve Gambululu kimseler Asurbanipal'e gönderdikleri belgede şu ifadeler yer almaktadır:

“Biz Bannişi dağ[ına] gittiğimizde kardeşlerimiz orada öldürüldü. Kardeşlerimizi öldüren adamları yakaladık ve vâlinin huzuruna götürdük. Onlarla nehir ordaline gittik, biz kralın koruması altında temiz döndük.”³⁷

Kardeşleri öldürülen kimseler kâtilleri yakalamış ve vâliye teslim etmişlerdir. Belgeden her iki taraf için nehir ordali istendiği anlaşılmaktadır. Öldürülenlerin kardeşleri nehir ordalinden haklılıkları ortaya çıkarak dönmüşlerdir. Yargılamanın gerçekleşme biçimiyle ilgili bilgi verilmektedir. Nehirden temiz dönmekle kastedilenin, -nehirden sağ çıktıkları mı yoksa diğer tarafın nehirden hayatını kaybetmiş olduğu mu- ne olduğu bilinmemektedir. Bir diğer ihtimal ise suçlanan tarafın nehir ordalini reddetmesi ile suçlu duruma düşmesidir. Yeni Asur Döneminde nehir ordali istenen bir başka belge ise veliaht prensin koyununun çalınması ve çobanın öldürülmesiyle ilgilidir:

³² SAA 21 155:4–11.

³³ Jass, 1996: no. 48: 1'-5' (TH 100).

³⁴ Faist, 2014: 193.

³⁵ Faist, 2014: 193–94.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz, Radner, 2005: 61–2.

³⁷ SAA 21 110: r.5–9.

“Sartinnu'nun (vezir) Hanî'ye yüklediği dava: Veliht prensin 300 koyunu ve para cezası Hanî'ye yüklenmiştir. Çoban için kan parası 1 adam ve 2 talent bakırdır. Hanî, insanlarıyla (ailesiyle) ve tarlalarıyla birlikte, 300 koyun ve para cezasının ve çobanın kan parasının bedeli olarak alı konulmuştur.

Her kim onu araştırır. İster onun şaknusu ister onun birlik komutanı, ister onun yakını onu araştırır, 300 koyunu para cezasıyla ve çobanın kan parası bedeli olan bir adam ve 2 talent bakırı öderse Hanî serbest kalacak.

O nehir ordalini reddetti.”³⁸

Belge, veliahdın³⁹ çobanını öldürmekle ve koyunlarını çalmakla suçlanan Hanî'nin suçlu olup olmadığının tespiti için nehir tanrısının adaletine başvurulmak istenmesini, fakat Hanî'nin nehir ordalini reddederek suçluluğunu kabullenmiş olduğunu gösterir. Nehir ordalinin özellikle tek bir sanık için uygulandığı, sanık nehre dalıp öldüğü durumlarda herhangi bir mahkeme kaydı tutmaya gerek olmadığı söylenebilir. Çünkü artık sanık ölmüş ve suçu sabitlemiştir. Yeni Asur dönemine ait böyle bir kaydın bulunmaması da bu durumu desteklemektedir. Burada nehir ordalinin asıl amacının cezalandırma değil suçun tespit edilmesi olduğunu belirtmek gerekir.⁴⁰ Hanî örneğinde de görüleceği üzere sanığın nehir ordalini reddetmesiyle veya nehirden çıkamamasıyla suçlu olduğu tespit edilmiş oluyordu. Eğer nehirden çıkmış olursa da suçsuzluğu kesinleşiyordu.

Hanî'nin davasında, nehir ordalini reddetmesiyle ona 300 koyun ve para cezası ile öldürdüğü adamın kan parası olarak bir adam ve 2 talent bakır yüklenmiştir. Hanî'nin bu cezayı ödeyecek gücünün olmaması sebebiyle de kendisi, ailesi ve tarlaları müsadere edilmiştir. Hanî ve ailesinin mahkemenin yüklediği ceza sebebiyle yani borç sebebiyle köle durumuna düştüğü söylenebilir. Bu durumdan tek kurtuluş yolu, Hanî'nin bir yöneticisi veya bir yakınının bahsi geçen cezayı ödemesidir.⁴¹ Hanî'nin mahkeme kaydı şuan kayıp olan bir zarfla kapatılmış ve muhtemelen davanın taraflarından olan Asurbanipal tarafından mühürlenmiş ve Hanî tarafından onaylanmış olmalıydı. Eğer yukarıda belirtildiği gibi kendisine yüklenen cezası ödenip özgürlüğüne kavuştuğunda belgenin kendisine teslim edilmesi ve kırılarak geçersiz hale getirilmesi beklenirdi.⁴²

“Efendim kralın Abu-ila'i'nin oğlu hakkında bana yazdığına gelince: ‘Onu yargıla.’ Onun hasmı nehir ordaline gitti [ve ne]hir[den döndü]. ... o vermedi, Abu-ila'i'nin oğlu onun mirası ve insanlarını alıkoydu.”⁴³

Öldüğü anlaşılan Abu-ila'i'nin mirası varisleri arasında anlaşmazlığa sebep olmuştur. Kralın da konuya dâhil olarak mektubun yazarına yargılamayı yapmasını istediği anlaşılmaktadır. Yargılama nehir ordali şeklindedir. Abu-ila'i'nin oğlunun düşmanı nehir ordaline gitmiş ve

³⁸ SAA 6 264.

³⁹ Asarhaddon'un saltanatının ilk yılına ait bu belgede *mār-šarri* olarak kaydedilen kişi kralın herhangi bir oğlu olabilir. Kralın çocukları bir istisna hariç (SAA 6 103:5 veliaht Arda-Mulissi) hiçbir zaman isimleriyle kaydedilmemiştir. *mār-šarri* ifadesi her zaman veliahdı (kralın oğlunu) ifade etmek için kullanılmıştır. *mār-šarri* ifadesi hakkında detaylı tartışma için bkz. Parpola, 1983: 173–174; SAA 6 ss. xxvii–xxix.

⁴⁰ Faist, 2014: 195.

⁴¹ Akyüz, (Basımda).

⁴² Faist, 2014: 192.

⁴³ SAA 15 295.

muhtemelen temiz dönmüştür. Fakat bu duruma rağmen Abu-ila'nın oğlu babasına ait mirası ve insanların elinde tutmaktadır.

SAA 6 238 numaralı Issete şehrindeki mülklerle ilgili bir mahkeme kaydında (ADD 168) [*hursan*] *itūra* ifadesine rastlanır.⁴⁴ Detaylar verilmemesine rağmen belgede ismi okunan Silim-Aşşur'un birçok belgede borç veren kişi olarak kaydedildiği ve karşılığında genellikle borçlunun mülklerini rehin olarak tuttuğu bilinmektedir. Bu sebeple Faist, davanın arka planının bu borç ve borca karşı verilen mülkle bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁵ Suçlanan tarafın nehir ordalini reddetmesiyle suçunu kabul ettiği anlaşılır. Böylece “aralarında anlaşma sağlanmıştır”.

Bir diğer belgede ise hırsızlıkla ilgili suçlama nedeniyle nehir ordaline başvurulmuştur.

“3'-6' 24 min[a gümüş] (ve) 6 [deve] ile ilgili (olarak) [o] nehirden [döndü].”⁴⁶

Oldukça büyük miktarda para ve çok sayıda deveyle ilgili davada durumun açıklığa kavuşturulması amacıyla nehir ordaline ihtiyaç duyulmuştur. Nehir ordalini redderek (lit. nehirden dönmek) suçunu kabul etmiştir ve böylece mahkeme tarafından cezalandırılacaktır. Birçok cinayetin konu edildiği bir mahkeme kaydında da yemin ve nehir ordali birlikte kaydedilmiştir.

“Dahinu'nun [...] İlä-rahamu hakkındaki davası [...]. Öldürdüğün, Sakâ'nın köleleri Galâ ve [...]zaruru, öldürdüğün 2 adam, öldürdüğün Dama-nürî'nin kölesi, Zabanayu'nun oğlu Arba'îli'nin kölesini (kanla) lekeledin. Sukkallu Nergal-sarru'nun huzurunda. O nehir ordalini yükledi. Muhafız Mann[u-...] onlara görevlendirildi. [Mahkeme] memuru İlä-hâri onlara görevlendirildi. Kalhulu U[...]nun oğlu Šamaš-erîba, Nabû-..., mahkeme memuru Liqîsu [...]

Dahinu Šamaš'ın önünde ifade verdi (şöyle) söylüyor: Abi-ramu bu insanları öldürmedi. İlä-ra[hamu] Šamaš'ın önünde ifade verdi (şöyle) söylüyor: bu insanların kanını onun bedeni üzerinde [gördüm. O] kölenin [...] (kanla) lekeledi. [Yemin ederim b]u [bede]nleri [gördüm].”⁴⁷

Cinayetle ilgili suçlama neticesinde davayı yürüten Sukkallu Nergal-sarru nehir ordaline hükmetmiştir. Nehir ordali için bir muhafız ve bir mahkeme memurunu görevlendirmiştir. Metnin devamında kaydedilenlerde şahit olarak nehir ordalinde yer almış olabilirler.⁴⁸ Davanın anlaşılması için Faist'in görüşleri bu konuda oldukça makul görünmektedir. O, tanrı Šamaš önünde yemin etme olayının nehir ordalinden önce gerçekleştiğini ve Dahinu'nun Abu-ramu'nun babası olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden bu suçlamaya karşı, İlä-rahamu'ya davayı babası Dahinu açmış olmalıdır.⁴⁹ Yemin ve ordal uygulamalarının birlikte kaydedildiği oldukça kırık ve içeriği çok fazla anlaşılamayan StAT 2 312 numaralı belgede de mevcuttur. Burada da tanrı Šamaš'ın önünde yemin edildiği ve belgenin düzenlendiği günün (1 Kanunayı) ertesi günü (2 Kanunayı) nehir ordali uygulanacağı anlaşılmaktadır.

⁴⁴ SAA 6 238; Jass 1996: no 47.

⁴⁵ Faist, 2014: 192.

⁴⁶ Donbaz – Parpola, 2001: 127; Faist, 2014: 193.

⁴⁷ Deller – Fales, vd., 1995: No. 111; Faist, 2014: 194-5.

⁴⁸ Faist, 2014: 194.

⁴⁹ Faist, 2014:195.

İki nehir ordalinin kaydedildiği muhtemelen bir mahkeme kaydı olan belgenin tercümesi şöyledir:

“Milki-nurî'nin hizmetindeki bir memur olan bâtiqû Asalluhi-nâdin-ahi, Kaşiyari bölgesindeki Arkuhi şehri yöneticisi Şumma-ilani'ye karşı kralın sözlerini söyledi. Şumma-ilani, “benim oğlum doğduktan sonra ismini Asurbanipal koyacağım.” Nehir ordaline gittiler ve o geri döndü (ordali reddetti).

Asalluhi-nâdin-ahi rab šāqê'nin [...] Ahu-erība'ya karşı kralın sözlerini söyledi. ... Sanherib [ismi ...

[...] hükmü verdi. Ahu-eriba ... bunu söyledi, o geri döndü (ordali reddetti).”⁵⁰

Muhtemelen iki benzer durumun kaydedildiği bu belge kralın veya veliahdın isminin yeni doğan/doğacak çocuklara ad olarak verilmesinin ciddi bir suç olduğunu yansıtır. Bu eğilimde bulunan her iki kimsenin de nehir ordalini reddedip suçluluğunu kabul ettiği anlaşılrsa da cezayla ilgili bir ifade tablette yer almaz. *Bâtiqû* unvanı burada “suçlayan/itham eden” olarak kullanılmıştır. Bu kişi için Radner, “şikâyette bulunduğu suçla kişisel olarak ilgilenmeyen ve davanın sonraki sürecinde doğrudan yer almayan kimse”⁵¹ ifadesini kullanmaktadır.

Değerlendirme

Eski ve Yeni Asur dönemi metinlerinde yemin ve nehir ordalinin birlikte uygulandığı durumlar mevcuttur. Tanrıların bir davaya dâhil edilebilmesi yemin ve/veya nehir ordaliyle mümkün olmaktadır.⁵² Nehir ordaline hükmedildiği durumda bazen sanıklar nehir ordalini reddetmekte idiler. Bu durum mahkeme tarafından sanığın suçu kabul ettiği anlamını taşıyordu. Veliht prensin koyunlarını çalmakla ve çobanı öldürmekle suçlanan Hanî nehre gitmeyi reddetmiş (*hursân itûra* “lit. nehirden dönmek”) böylece suçu kesinleşmişti. Hanî bu durumda koyunların ücretini ve çoban için kan parası ödemeye mahkûm edilmişti.⁵³

Nehir ordali uygulamalarında sanığın nehre gitmeyi reddetmesinin birkaç sebebi olabilir.

- 1- “Suçlu olduğu için nehir tanrısından korkup suçunu kabul etmesi”
- 2- “Suçsuz olmasına rağmen nehre dalmaktan korkup suçu üstlenmek zorunda kalması”
- 3- “Suçunu kabul edip ya da suçlu duruma düşüp alacağı cezanın nehre dalma riskine değmeyecek olması”.

Nehir ordali suçlamanın kanıtlanmasının çok zor olduğu yani şahit veya görgü tanıklarının bulunmadığı durumlarda tercih edilen bir uygulamaydı.⁵⁴ Nehir Ordali'nin özellikle tek bir sanık için uygulandığı, sanık nehre dalıp öldüğü durumlarda herhangi bir mahkeme kaydı tutmaya gerek olmadığı söylenebilir. Çünkü artık sanık ölmüş ve suçu sabitlemişti. Yeni Asur dönemine ait böyle bir kaydın bulunmaması da bu durumu desteklemektedir.

⁵⁰ Kataja, 1987.

⁵¹ Radner, 2005: 46.

⁵² Radner, 2005: 61.

⁵³ SAA 6 264.

⁵⁴ Faist, 2014: 197.

Burada nehir ordalinin asıl amacının cezalandırma değil suçun tespit edilmesi olduğunu belirtmek gerekir.⁵⁵ Hanî örneğinde de görüleceği üzere sanığın nehir ordalini reddetmesiyle veya nehirden çıkamamasıyla suçlu olduğu tespit edilmiş oluyordu. Nehir ordalini reddederek suçlu duruma düşen sanığın cezası mahkemede verilmekteydi. Nehirden çıkamaması, nehre dalan kimse için bir tür ölüm cezası gibi düşünelebilirse de amacın bu olduğu söylenemez. Eğer nehirden çıkmış olursa da suçsuzluğu kesinleşiyordu. Bu nedenle nehir ordali için belirtilen “Cezalandırma Yöntemi”⁵⁶ ifadesinin doğru bir tespit/tabir olduğu söylenemez. Ayrıca Yeni Asur Döneminde halkın dâhil olduğu davalarla ilgili “hukuki belgelerde” suçlu tarafa fiziksel veya ölüm cezası verildiğini gösteren hiçbir metnin bulunmaması da⁵⁷, ölümün/öldürmenin ceza olarak kullanılmadığını gösterir.⁵⁸

Nehir ordali talep etme yetkisinin sadece *sukkallu* ve *sartinnu*'ya âit olduğu söylenebilir.⁵⁹ Bir istisna olarak Asur tapınağı *şangu*'sunun yemin ya da nehir ordali talep ettiği görülmektedir.⁶⁰ Nehir ordali uygulamasında bir başkasının yerine nehre gitmesi de mümkündür. Eski Asur döneminde bir kimsenin köle/çalışanının kendi yerine nehre gitmesi uygulamasının Mezopotamya'da başka dönemlerde de görülmektedir. Yeni Asur döneminde böyle bir uygulama ile karşılaşmamaktayız. Başkasının yerine nehre gitme, her iki taraf için de nehir ordali isteme yetkisinin yargılamayı yapan memurun yönetiminde olduğu anlaşılmaktadır. Nehir ordali uygulamasını *sartinnu* ve *sukkallu*'nun talep edediği anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı belgelerde kişi suçsuzluğunu kanıtlamak amacıyla kendisi için nehir ordali talep edebilmekteydi.

Şa pān dēnāni mahkeme kararlarını uygulayan memur olarak bilinmekte ve nehir uygulamalarına karar verilmesi durumunda bu süreçte yer alan bir memur olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca şahitlerin ve muhafızlarında nehir

⁵⁵ Faist, 2014: 195.

⁵⁶ Duymuş ve Demirci, “Bu çoğunlukla, bir suçun işlenip işlenmediğini tespit etmek amacıyla uygulanmıştır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere bu yöntem, bazı durumlarda, doğrudan bir cezalandırma yöntemi olarak da karşımıza çıkmaktadır” demektedir. Bkz, Duymuş Florioti – Demirci, 2013: 28; Öz, 2015: 185–202.

⁵⁷ Radner, K., 2005: 48. Kan parası hakkındaki belgede (SAA 14 125) ölüm cezası ile ilgili şu ifadeler yer alır: “*Şimdi birlikte oldular (anlaştılar). O kan parası bedeli olarak kâtip Attarqamu'nun kızı Kurra-Dimri'yi, Samāku'nun oğlu Şamaş-kenu-uşur'a teslim edecek. (Böylece) O kanunu temizleyecek. Eğer o kadını vermezse, onlar onu Samāku'nun mezarında öldürecek. Her kim anlaşmayı bozarsa 10 mina gümüş ödeyecek.*”

⁵⁸ Asur yönetimine karşı işlenen suçlarda ve devlete karşı isyan edenlere acımasız cezalar verildiği, onların öldürüldükleri kraliyet yazıtlarından bilinmektedir. Bir kaç istisna olarak, tapınaktan eşya çalan bir aşçının ceza olarak yediği dayaktan sonra öldüğü belgeye yansımıştır. SAA 13 157:r.5–8; “Bu aşçı Nabû-abu-da”ın beşinci günde dövüldü ve kötü muameleden dolayı öldü. SAA 6 35 numaralı belgede ise “Şumma-ilani'nin evinde kazığa oturtulan hırsızlar. Kidin-ili 13 mana of gümüşü hırsızlardan aldı ve Şumma-ilani'ye verdi. (Para) tam olarak ödendi”. ifadesi yer alır. Fiziki cezalarla ilgili diğer detaylar için bkz. Radner, 2005: 48.

⁵⁹ Mattila, 2000: 90. Sartennu'nun hâkim olarak yer aldığı belgeler için bkz. Mattila, 2000: 84–6. Sukkallu'nun hâkim olarak yer aldığı belgeler için bkz. Mattila, 2000: 104–6. Son güncel belgeler için bkz; Radner, 2005: Tab. 1.

⁶⁰ Jass, 1996: No. 46: 9 (Not 9); Postgate, 1976: No. 48; “*it-tu-ra*” ifadesi, “(tanrıya yemin etmeyi) reddetti” ya da “(nehirden) döndü” anlamında değerlendirilmektedir. Belgenin 6. Satırında kaydedilen Akkullanu diğer metinlerden Aşşur tapınağı şangusu olarak bilinmektedir. Bkz. PNA 1/I 95b no.1.

ordaline katıldıkları bilinmektedir. Mahkeme kararları ya da not olarak tutulan belgeler süreç ve işleyiş hakkında yeterli bilgi sağlamaz. Bu sebeple Yeni Asur dönemi hakkında nehir ordalinin uygulanışını tüm yönleriyle tespit etmek şu an için mümkün değildir.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

- AKYÜZ, F., (Basımda) “Asur Belgelerinde Kan Parası”. *Belleken*, C.: 84, S.: 301.
- BARJAMOVIC, G., 2011. *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period* (CNIP 38), Copenhagen.
- BAYRAM, S. – KAHYA, Ö., 2018. “Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'daki Hukuki Uygulamalar Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 5 (17 Ek Özel Sayı), ss. 75–92.
- DELLER, K. – FALES F. M. – JAKOB-ROST L., 1995. “Neo-Assyrian Texts from Assur Private Archives”, Part 2, *State Archives of Assyria Bulletin* 9, ss. 3–136.
- DİLEK, Y. 2019. *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- DONBAZ, V. – PARPOLA S., 2001. *Neo-Assyrian Legal Texts in Istanbul (StAT 2)*, Berlin.
- DUYMUŞ FLORIOTI, H. H., – DEMİRCİ G., “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/54, 2013, ss. 25–40.
- FAIST, B., 2014. “The Ordeal in The Neo-Assyrian Legal Procedure” in: AOAT 412, Ugarit-Verlag, Münster, ss. 189–200.
- FRYMER-KENSKY, T. S., 1979. *The judicial Ordeal in the Ancient Near East*, 2 vols., PhD Yale University (University Microfilms International 8002726).
- GÜNBAATI, C., 2000. “Eski Anadolu'da Su Ordali” *ArAn*, ss. 73–88.
- JASS, R., *Neo-Assyrian Judicial Procedures*, SAAS 5, Helsinki, 1996.
- KAHYA, Ö., 2017. “Kültepe'den “Tanrının Kadehini İçme” Örneği” *Archivum Anaticum* 11/2, ss. 45–58.
- KATAJA, L., 1987. “A Neo-Assyrian document on two cases of river ordeal”, *State Archives of Assyria Bulletin* 1, ss. 65–68.
- KT 6-a**: Larsen, M.T. Kültepe Tabletleri VI-a, The Archive of the Şalim-Aşşur Family Volume 1: The First Two Generations, TTKY, Ankara, 2010.
- LAFONT, B., 2005. “Mezopotamya'da Nehir-Tanrı'nın Yargılaması”, *Eski Yakınoğu Sümerden Kutsal Kitab'a*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, ss.200–209.
- LARSEN, M. T., 2007. “Going to the river”, in: M. T. Roth – W. Farber – M. W. Stolper – P. von Bechtolsheim Eds., *Studies Presented to Robert D. Bigg. From the Workshop of the Chicago Assyrian Dictionary*, Volume 2, Chicago, ss. 173–88.
- MICHEL, C. – GARELLI, P., 1996. “Heurts avec une principauté anatolienne”, *Festschrift für Hans Hirsch* (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 86. Band, Wien, ss. 277–90.
- ÖZ, E., 2015. “Eski Mezopotamya'da Hukuk Kurallarının oluşumu sürecinde Adalet Anlayışı ve Bazı Hukuki Sorunların Çözümünde Nehir/Su Ordali

- Uygulaması”, *Cahit Günbattı’ya Armağan*, Editörler, İ. Albayrak, H. Erol, M. Çayır, Ankara, ss. 185-202.
- PARPOLA, S., 1983. *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal II* (AOAT 5/2), Neukirchen-Vluyn.
- PNA 1/I = K. Radner (ed.), *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*, 1/1: A, Helsinki 1998
- POSTGATE, J. N., 1976. *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, Warminster.
- RADNER, K., 2005. “The Reciprocal Relationship Between Judge and Society in the Neo-Assyrian Period”, *Maarav* 12, ss. 41–68.
- ROTH, M. T., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta, 1995.
- SAA 6** = Kwasman, T. – Parpola, S., 1991. *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I. Tiglath-Pileser III through Esarhaddon* (State Archives of Assyria VI), Helsinki.
- SAA 10** = Parpola, S., 1993. *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars* (State Archives of Assyria X), Helsinki.
- SAA 13** = Cole, S. W. – Machinist, P., 1998. *Letters from Assyrian and Babylonian Priests to Kings Esarhaddon and Assurbanipal* (State Archives of Assyria XIII), Helsinki.
- SAA 14** = Mattila, R., 2002. *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assur-banipal through Sîn-šarru-iškun* (State Archives of Assyria XIV), Helsinki.
- SAA 15** = Fuchs, A. – Parpola, S., 2002. *The Correspondence of Sargon II, Part III. Letters from Babylonia and the Eastern Provinces* (State Archives of Assyria XV), Helsinki.
- SAA 18** = Reynolds, F., 2003. *The Babylonian Correspondence of Esarhaddon and Letters to Assurbanipal and Sîn-šarru-iškun from Northern and Central Babylonia* (State Archives of Assyria XVIII), Helsinki.
- SAA 21** = Parpola, S. 2018. *The Correspondence of Assurbanipal, Part II: Letters from the King and from Northern and Central Babylonia* (State Archives of Assyria 22), Helsinki.
- TOSUN, M. – Yalvaç, K., *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- VAN SOLDT, W. H., 2003–2005. “Ordal. A. Mesopotamien”, *Reallexikon der Assyriologie* 10, ss. 124–29.